

УДК [94 : 061.23-027.564.2 : 351.763] (477) «18/19»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).339](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).339)

БОРОТЬБА З ЖЕБРАЦТВОМ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Ірина Міронова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: ya.Irina761@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

У статті розкрито боротьбу уряду та благодійних товариств з жебрацтвом у Херсонській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначено причини появи жебрацтва, його основні форми та види. Розглянуто діяльність Будинків працелюбності в Одесі, Миколаєві та Херсоні, їх допомогу у справі добровільного працевлаштування нужденних, проекти заснування робітних будинків для примусового працевлаштування жебраків, а також реформування законодавства щодо заходів боротьби з жебрацтвом.

Ключові слова: жебрацтво, Херсонська губернія, Будинки працелюбності, робітні будинки, благодійні товариства

Жебрацтво завжди було і залишається однією з головних соціальних проблем нашої держави. Як показує історичний досвід, ця проблема загострюється в епохи радикальних соціально-економічних трансформацій, коли у результаті масштабних перетворень змінюється структура соціуму і представники колишніх громадських груп змушені різко змінювати свої поведінкові стереотипи та стратегії. У ХІХ ст., у роки промислового перевороту, ці зміни були пов'язані зі зростанням міст, масштабним переміщенням робочої сили з сіл у міста, з формуванням нових соціальних груп – буржуазії та пролетаріату. Встати на боротьбу з жебрацтвом, надавати допомогу незахищеним верствам населення, спромоглися, крім урядових кіл Російської імперії, благодійні товариства, накопичений досвід діяльності яких може бути корисним для вирішення соціального захисту населення у період сьогодення.

Головним напрямком діяльності благодійних товариств була матеріальна допомога жебракам, безпритульним, інвалідам, дітям-сиротам, відкриття для них нічліжних будинків, їдалень, лікарень, освітніх закладів тощо. Але з другої половини ХІХ ст., у період реформаторських перебудов Олександра ІІ, актуальними для держави стали питання боротьби з безробіттям, у зв'язку з чим урядом було вжито заходів з відкриття Робітних будинків для примусового працевлаштування жебраків і Будинків працелюбності – для добровільного.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія, застосовуючи метод міждисциплінарного підходу, розглядає проблему жебрацтва в історичному, соціологічному, юридичному і психологічному напрямках. Так, у наукових працях Л. Алексєєвої, В. Грачова, С. Гусєва, Е. Єршової, І. Максиміва, А. Нечаєвої, З. Спринської й інших розкрито соціальні чинники та юридичні аспекти жебрацтва, причини та види жебракування, діяльність окремих благодійних товариств у справі боротьби з жебрацтвом. Ці дослідження носять загальний характер й опосередковано торкаються соціальних проблем в українських губерніях. Окремо діяльності благодійних товариств у містах Південної України присвячено праці Н. Гончарової, М. Гринчака, Ю. Гузенка, В. Єрмілова, О. Кульчицької, А. Савочки, Л. Циганенко, К. Шихова. Незважаючи на

значну кількість робіт з питань благодійництва, трудової допомоги малозабезпеченим і незахищеним верствам населення, малодослідженою залишається проблема боротьби з жебрацтвом у Херсонській губернії як найпотужнішої в економічному плані, але й найбільш криміногенної серед інших губерній Півдня України. Це і визначило мету запропонованого дослідження.

У другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігалось зростання соціальної напруженості у суспільстві та державі, викликане низкою об'єктивних причин. Стрімкий розвиток капіталістичних відносин на тлі бурхливого розвитку продуктивних сил призвів до погіршення матеріального становища, зuboжіння та розорення значних мас міського і сільського населення. Міста, переважно великі промислові й адміністративні центри, ставали місцем зосередження безробітної бідноти. Пошуки засобів існування збільшували винахідливість «аморальних» людей, що призводило до погіршення криміногенної обстановки, зростання жебрацтва та бродяжництва¹. На думку багатьох губернаторів, на поширення жебрацтва впливали відсутність організації приватної благодійності, поширений серед населення звичай подавати милостиню в певні дні без розбору, а також народний релігійний погляд, який вбачав в особі тих, хто просить милостиню нещасних людей, незалежно від причин, які спонукали їх ходити по світу².

Один з дослідників феномену жебрацтва Д. Линьов у 1891 р. так охарактеризував ситуацію його розвитку в Російській імперії: «Ми – живі свідки. Жебраків маса всюди: у містах, у селах, на сільських дорогах. Крім цього, з огляду на тіньове жебрацтво, а також небезпеку незаможних, можна говорити про проблему, що вимагає рішення на урядовому рівні». Варто було шукати дієвих заходів для боротьби з цим явищем³.

За дослідженнями С. Максимова, найбільші міста Херсонської губернії – Одеса, Миколаїв і Херсон – належали до таких, де жебрацтво прийняло доволі значних розмірів. До цієї ж категорії дослідник відніс Санкт-Петербург, Москву, Київ, Астрахань, Казань, Орел, Саратов, Ченстохов і Царицин. Хоча, за середнім показником серед всіх губерній імперії, Херсонська відносилася до таких, де жебрацтво було слабо поширеним⁴. Тобто, можемо констатувати, що жебрацтво зосереджувалося винятково у великих промислових містах.

На причини скупчення жебраків саме у містах звернув увагу М. Бочечкаров, який серед головних виділив такі: у містах, крім своїх жебраків, було багато й прийшлих із сіл, тоді як міські жителі у села за милостинею не ходили; крім осіб, що приходили до міста для збору милостині, були й ті, які прийшли у надії отримати роботу, однак її не отримали; у містах жебракувати було вигідніше: тут було більше заможних людей, які подавали милостиню цілий рік, в усі свята і двічі на тиждень⁵.

Неможливо з точністю встановити кількість осіб, які отримували шляхом збору

¹ Лебедев А.Г. Борьба с нищенством и бродяжничеством как один из элементов поддержания социальной стабильности Российского государства в XVIII – начале XX в. // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2005. Сер. 2, Вып. 3. С. 41.

² Черных К.В. Причины существования нищенства в России на рубеже XIX-XX веков: историко-правовой аспект // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2010. № 1. С. 194.

³ Рождественская Н.Ю. Нищенство и борьба с ним в России в конце XIX – начале XX в. // Ярославский педагогический вестник. 2003. № 1 (34). С. 2.

⁴ Максимов С.В. Бродячая Русь Христа ради. Москва, 1992. С. 25, 45.

⁵ Бочечкаров Н.И. О нищенстве и разных видах благотворительности. Санкт-Петербург, 1956. С. 126.

милоstinні кошти для існування, оскільки облік жебраків не вівся з причини простої неможливості їх порахувати. Уперше намагання такого підрахунку були зроблені Комісією, заснованою при Міністерстві внутрішніх справ у 1877 р. для обговорення питання про піклування жебраків у сільських і міських громадах. За зібраними відомостями виявилось, що загальна кількість жебраків, які просили милостиню в 71 губерніях, градоначальствах і містах, у тому числі Херсонській губернії, складала 293 445 осіб⁶.

Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р., загальна кількість осіб, які отримували кошти від жебрацтва становила 373 201 особу, а для 38 164 осіб жебрацтво було побічним промислом. Варто зауважити, що при переписі населення далеко не кожен жебрак бажав показати жебрацтво як своє заняття, тому що законодавство передбачало кримінальне покарання за збір милостині. Таким чином, ймовірна кількість жебраків визначалася для Російської імперії у 401 365 осіб, що становило близько 32 особи на кожні 10 тис.⁷ На перший погляд, таке співвідношення показників не дає підстави зробити висновок про суттєвість проблеми, але необхідно брати до уваги явне жебрацтво, яке показувало життя.

Злидні та бідність створювали ґрунт для криміналу. Вплив бідності на злочинність усвідомлюється із статистичних відомостей за 1888 рік, наведених у роботі С. Максимова «Статистические и финансовые вопросы общественного призрения». Так, із 39 тис. осіб, засуджених за вироками окружних судів і судових палат, були поденниками і чорноробами, сільськими робітниками, волоцюгами та жебраками – 8 070 осіб, що складали 20,7% всієї кількості засуджених. Із 54 045 засуджених мировими суддями особи зазначених розрядів складали 13 980 осіб, або 25,8% всієї кількості засуджених. Ці відомості ясно показують, як широко була розвинена злочинність серед незабезпечених людей, яким у безвихідній нужді не залишалося іншого виходу, крім жебрацтва або злочину. Такий контингент людей відрізнявся низьким моральним рівнем. Серед них було чимало п'яниць, хуліганів, нероб⁸.

Незважаючи на важливість проблеми, російське законодавство характеризувалося сучасниками як недосконале і таке, що вимагало негайного реформування. Так, у Зводі законів жебрацтва був присвячений Статут про попередження і припинення злочинів. Ст. 159-171 висували, поряд із забороною жебрацтва, низку превентивних заходів, як-то: піклування хворих і старих та заборона їм виїжджати в столиці без супроводу родичів⁹. Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, стосувався жебрацтва в ст. 49-51. Ці статті визначали тюремне ув'язнення від двох тижнів до трьох місяців за збір милостині і неробство із вживанням обману. За змушення до збору милостині дітей передбачалося покарання у вигляді арешту до 15 днів або грошового стягнення з батьків до 50 руб. У випадку обернення цього заняття на ремесло винні піддавалися ув'язненню від одного до трьох місяців¹⁰.

Уложення про покарання кримінальні та виправні містило розділ «Про бродяжництво» (ст. 950-954). Перша з цих статей визначала термін «бродяга», а наступні карали їх чотирма роками арештантських відділень і засланням на поселення у при-

⁶ Курбановский М.Н. Нищенство и благотворительность. Санкт-Петербург, 1997. С. 34.

⁷ Рождественская Н.Ю. Указ. раб. С. 2.

⁸ Ibid. С. 1.

⁹ Гедеонов Н.Н. Борьба с нищенством в России // Вестник права. 1916. № 29. С. 694-695.

¹⁰ Рождественская Н.Ю. Указ. раб. С. 2-3.

значені для того місцевості¹¹. На викорінення жебрацтва були спрямовані і деякі статті «Положення про види на проживання», затвердженого 3 червня 1894 р. Закон обмежував громадянські права осіб, висланих за жебрацтво у місце прописки. Їм заборонялося видавати посвідчення на проживання протягом двох років після закінчення. Положення позбавляло також права отримання паспортів інвалідам, які не мали засобів до існування, і непрацездатним особам¹².

Як бачимо, боротьба з жебрацтвом зводилася, в основному, до репресивних заходів, які були неефективними. Короткострокове ув'язнення не лякало жебраків і не спонукало їх відмовитися від своєї звички. Навпаки, як показувало життя, ті, хто відбив кримінальне покарання за збір милостині, не тільки не припиняли займатися цим ремеслом, але й значна частина з них вступали на шлях злочинства, оскільки у в'язниці спілкувалися з професійними злодіями.

Розглядаючи соціальну роботу, або піклування, як її тоді називали, в якості одного з головних засобів щодо пом'якшення соціальної напруженості, російський уряд, занепокоєний складним становищем, вжив низку заходів з розробки конкретних шляхів поліпшення системи піклування. У XIX ст. з'явилася плеяда фахівців, як-то: В. Гаген, В. Герье, К. Грот, С. Гогель, В. Ільїнський, О. Буксгевден, С. Сперанський, Д. Дріль, О. Левенстім, С. Максимов, які, вивчивши вітчизняний і зарубіжний досвід, виявили головні причини появи та поширення жебрацтва і намітили шляхи подальшої боротьби з цим явищем.

Серед головних причин поширення жебрацтва були названі такі: економічні, до яких віднесено безробіття, малоземелля та безземелля селян, неврожаї, стихійні лиха, епідемії, а також вторгнення машин в усі галузі виробництва, що скорочувало потребу в робочій силі; до сімейних причин відносились втрата годувальника, пияцтво, сирітство, самотність або численність сім'ї; до фізичних – розумові, фізичні дефекти, похилий вік, втрата працездатності людини у робочому віці; до моральних – добросердя людей, яке зводилося до безадресної благодійності¹³. Незважаючи на те, що у суспільстві до кінця XIX ст. сформувалося негативне ставлення до брехні та лінощів, що супроводжували жебрацтво, але погляд на жебраків, як людей угодних Богу, ще глибоко коренився у свідомості людей. Звичай нерозбірливої подачі милостині породив масу професійних жебраків, які відрізнялися хибними особистими якостями.

Але більш за все уряд лякали психологічні причини явища жебрацтва, а також нездатність жебраків до праці. Злиденне життя, повне поневірянь, що вимагало надмірних зусиль, вкрай згубно позначалося на тілесному та духовному стані людини. Воно тягло втрату здоров'я, фізичної сили та формувало слабкий біологічний тип людини. Жебраки, породжені жахливими умовами життя, деградували. Відмова від чесної праці у них мотивувалася особливою психологічною установкою, заснованою на своєрідній філософії вільної людини. Вони вважали себе вільними людьми, а найману працю пов'язували з втратою незалежності¹⁴.

Також у сім'ях жебраків спостерігалися випадки навмисного нанесення каліцтв дітям і перетворення їх на інвалідів для того, щоб розжалобити людей при зборі ми-

¹¹ Гедеонов Н.Н. Указ. раб. С. 695.

¹² Черных К.В. Указ. раб. С. 195.

¹³ Лебедев А.Г. Указ. раб. С. 41-42.

¹⁴ Черных К.В. Указ. раб. С. 191, 193.

лостині¹⁵. Жорстока експлуатація дітей у ключі жебрацтва, на думку О. Левенстіма, неминуче призводила до виростання негідних людей. Він зазначав, що люди, які з дитинства пристосовані просити милостиню, посвячені в усі таїнства цієї професії, навчаються обманювати і красти. Згодом, хлопчики стають жебраками, злодіями, шахраями, а дівчатка – повіями¹⁶. Отже, незаперечним був факт зв'язку прямої залежності жебручих дітей та їх злочинного майбутнього.

Через вказані причини жебрацтво поширювалося та ставало, навіть, спадковим і сімейним, що призвело до виділення із загального поняття «жебрацтва» жебрацтва професійного. Однак на законодавчому рівні чітке формулювання цього поняття сформовано не було. Створена у 1898 р. Комісія по боротьбі з жебрацтвом і бродяжництвом, внесла ясність щодо зазначеного поняття: «Під професійними жебраками мається на увазі така особа, котра, маючи повну можливість за своїми фізичними якостями і станом здоров'я добувати прожиток працею, постійно й у вигляді промислу займається збором милостині під приводом бідності або будь-якого вигаданого нещастя»¹⁷.

«Професіоналізація» жебрацтва ставала своєрідною професією, у результаті чого серед жебраків поступово виділилася низка «спеціалізацій». Дослідник О. Свирський поділив їх на два класи: «христорадники» (попрошайки) і «мисливці» (жебраки вищого сорту). Серед «христорадників», у свою чергу, він виділив такі види: «богомолі» (ті, що просили милостиню на церковній паперті); «могильники» (ті, що просили на цвинтарях); «горбачі» (жебраки з сумою); «залізничники» (ті, що просили у вагонах залізниці); «севастопольці» (відставні солдати, які стверджували, що вони були поранені при обороні Севастополя); «безродники» (бродяги). Другий клас жебраків – «мисливці» автор поділив на чотири види: «автори» (подавали благодійникам прохальні листи); «протекціоністи» (такі, що являлися в будинок нібито за рекомендацією знайомого); «погорільці» і «переселенці»¹⁸.

У роки правління Олександра І, крім урядових органів піклування жебраків, виникли й громадські установи, призначені для цієї ж мети. Так, у 1802 р. засновано «Філантропічне товариство», яке з 1816 р. було перетворено у розгалужену організацію під назвою «Імператорського Людинолюбного товариства»¹⁹. До початку ХХ ст. мережа цих закладів розширилася й у 1908 р. нараховувала вже 200 установ, з яких 66 припадало на навчально-виховні заклади для дітей з їх підготовкою до праці за допомогою навчання різним професіям²⁰.

Філії товариства існували також у Миколаєві, причому тут вони створювалися за віросповідною та національною ознаками. Так, у 1915 р. у місті були відкриті Людинолюбне товариство при Римо-католицькій церкві та Єврейське людинолюбне товариство. Головою правління першого товариства був прелат Н. Черняхович, другого – І. Вахнянський. Товариства, окрім прямого благодійного призначення, займали-

¹⁵ Лебедев А.Г. Указ. раб. С. 42.

¹⁶ Левенстим А.А. Профессиональное нищенство. Его причины и формы: Бытовые очерки. Санкт-Петербург, 1990. С. 103-104.

¹⁷ Асеева А.С. Профессиональное нищенство как фактор, влияющий на развитие в ребенке потенциального преступника (историко-правовой аспект) // Современная наука. 2016. № 1. Сер.: Юридические науки. С. 4.

¹⁸ Свирской А.И. Погибшие люди. Т. 3. Санкт-Петербург, 1989. С. 100.

¹⁹ Гедеонов Н.Н. Указ. раб. С. 693-694.

²⁰ Холостова Е.И. Социальная работа. Москва, 2014. URL: https://studme.org/48019/sotsiologiya/osnovnye_formy_trudovoy_pomoschi_vtoroy_polovine_xix_nachale

ся також трудовою допомогою у пошуку роботи для своїх вірян²¹.

Про різноманіття видів трудової допомоги у Херсонській губернії в досліджуванний період свідчить наступне. З метою надання нужденним підтримки, зокрема у пошуку роботи, існували посередницькі контори та бюро з найму робітників. Для Херсонської губернії робітничі ринки зосереджувались у Березівці, Херсоні, Єлисаветграді, Олександрівську. Головним робітничим ринком вважалося містечко Каховка, в якому з 9 травня починався робітничий ярмарок. Не менш важливу роль мали організовані громадські роботи – з ремонту доріг, риття канав, з обробки полів для висадження дерев тощо. Для завідування такими роботами організовувалися піклувальні комітети з дворян та місцевих чиновників²².

До установ, що давали роботу та створювали на робітничому ринку нові вакансії, належали Будинки працелюбності. Як правило, їх засновували благодійні товариства, насамперед, Попечительства про будинки працелюбності. Від простого притулку такий будинок відрізнявся тим, що тут люди отримували роботу й оплату за свою працю. А заробленими грошима оплачували проживання та харчування²³.

Перші спроби створення Будинків працелюбності відносяться до початку XIX ст. Серед них відомими були Будинок працелюбності Гаврилової у Санкт-Петербурзі (1804), «Благодійне товариство патріотичних дам» (1812), «Будинок працелюбності і піклування незаможних» у Рязані (1821), Московський і Петербурзький будинки працелюбності (1830). Завдяки зусиллям благодійних товариств і попечительств Будинки працелюбності швидко стали поширюватися по імперії. До початку 1890-х рр. їх мережа включала близько 30 закладів, тому виникла необхідність з'єднання та координації діяльності цих будинків, забезпечення єдності їх цілей, завдань, статутних основ, а також надання їм державної та громадської підтримки фінансами, кадрами й іншими видами допомоги. Так виникла ідея створення загальноросійського Попечительства про будинки працелюбності та робітні будинки. У вересні 1895 р. Микола II підписав указ про його заснування під заступництвом імператриці Олександри Федорівни. Пізніше ця благодійна організація стала називатися Попечительством про трудову допомогу.

Перед будинками працелюбності ставилося завдання допомагати безпритульним, звільненим з місць позбавлення волі, бідним і безробітним людям, шляхом забезпечення їх роботою та притулком. Відповідно до указу на Попечительство покладался обов'язок надавати цим будинкам необхідну підтримку в здійсненні трудової допомоги.

В організаційному відношенні керівництво Попечительством здійснювалося комітетом на чолі з імператрицею Олександрою Федорівною. Віце-президент і 10 дійсних членів комітету призначалися нею. У губерніях діяли місцеві піклувальні товариства про будинки працелюбності. Право вважатися членами Попечительства отримували особи, які зробили пожертви або іншу допомогу товариству. Джерелами фінансування Попечительства стали відсотки з недоторканного капіталу в 600 тис. руб., який був покладений на банківський рахунок товариства Міністерством внут-

²¹ Адрес-календарь Николаевского Градоначальства на 1915 год. Издание Канцелярии Николаевского Градоначальника. Николаев: Типо-литография бр. Л. и И. Белолипских, 1914. С. 137-139.

²² Гончарова Н.О. Дворяни та організація трудової допомоги в південноукраїнських губерніях наприкінці XIX ст. // Гуржіївські історичні читання. 2014. Вип. 7. С. 273.

²³ Руднева Т. Интересная Одесса: дом, который не любили попрошайки. 19.02.2018. URL: <http://volnarez.com.ua/novosti/interesnaya-odessa-dom-kotoryj-ne-lyubili-poproshajki.html>

рішніх справ. Діяльність Попечительства матеріально забезпечувалася також грошовими доходами від інших капіталів, членських внесків, пожертвувань тощо²⁴.

Будинки працелюбності призначалися для надання трудової допомоги безробітним, які приходили у ці заклади добровільно. За віком клієнти поділялися на групи: від народження до 15 років; від 16 до 20 років; від 21 до 45 років; від 46 до 60 років і старше. Найбільша кількість клієнтів припадала на групу найбільшої працездатності від 21 до 45 років. Виняток становили жінки, доставлені поліцією. У них максимальний відсоток становила група зниженої за віком працездатності (46-60 років). Значною була група жінок, що доставлялися поліцією у віці від 60 років (21%)²⁵.

У Херсонській губернії Будинки працелюбності було відкрито у трьох містах – Херсоні, Одесі та Миколаєві. Першим у 1894 р. заснували такий будинок у Херсоні. Ідея заснування цієї установи в місті була висловлена бароном О. Буксгевденом. Місцева громада підтримала цю пропозицію значними пожертвами. Помітну увагу приділяв цій установі херсонський губернатор М. Вєсьолкін, а його дружина Матильда Валеріанівна стала безпосередньою засновницею будинку.

Зауважимо, що Херсонське благодійне товариство вирішило відкрити саме дитяче відділення Будинку працелюбності, оскільки вважало, що «потрібно надати підростаючому поколінню правильне виховання з дитинства та викоренити жебрацтво дітей, що поширилось у місті». Менш необхідним, на їх думку, було влаштування Будинку працелюбності для дорослих, оскільки у місті існували доволі вигідні умови для пошуку роботи з відносно великою платнею впродовж майже всього року²⁶. За роботу діти отримували 5-8 коп. в день. Залишатися у будинку вони могли від одного місяця до року. Таким чином, дитяча праця ще менш, ніж праця дорослих, окупала витрати на піклування²⁷.

В Одесі Будинок працелюбності вирішили заснувати у 1895 р., для чого міська управа виділила ділянку землі площею понад двох десятин у стратегічно вигідному місці, неподалік від порту та різних промислових підприємств на Пересипу. Розташовувалася ділянка на вул. Лісовій між двома залізничними насипами і «Глухим» мостом з лінією паровика на Хаджибейський лиман.

Будівництво Будинку працелюбності велося за допомогою Одеського товариства піклування незаможних громадян. Оскільки Товариство не мало коштів, за ініціативою градоначальника Павла Зеленого знайшли два джерела фінансування – спеціальний фонд, що залишився від збору коштів для безробітних у розмірі 60 тис. руб., і добровільні пожертвування. Будівництво почалося у 1896 р. за проектом архітектора Льва Влодека і до зими цього ж року майже було закінчено. Початково у будинку розмістили переселенців, які їхали морським шляхом освоювати Далекий Схід. Восени того ж року розпочали будівництво й освятили храм святого Миколи Чудотворця Мірлікійського, який зводився на особисті кошти купця Петра Степанова.

У 1897 р. будівництво Будинку працелюбності імені Олександра III та храму було завершено. З тих пір і до 1920 р. він діяв за прямим призначенням, давши можливість кільком тисячам людей заново знайти себе – вибратися із соціального дна,

²⁴ Холостова Е.И. Указ. раб.

²⁵ Гедеонов Н.Н. Указ. раб. С. 694.

²⁶ Гончарова Н.О. Вказ. пр. С. 273.

²⁷ Храпоничева Е. Дома трудолюбия. История создания в XIX веке работных домов и домов призрения // Московский журнал. 1999. № 9. URL: <http://ricolor.org/history/rt/blg/rd/>

знайти роботу, навчитися ремеслу²⁸.

Одеський Будинок працелюбності був розрахований на 350 осіб. Багато одеситів приносили у дар цьому закладу різні знаряддя праці, інструменти, матеріали. Товари ж, що виготовлялися працівниками будинку, можна було купити на одеських ринках²⁹. У 1898 р. члени Одеського піклування про будинок працелюбності зайнялись організацією опіки над дітьми через створення дитячого відділення при означеному будинку. Для набуття досвіду в цьому питанні до Херсона був направлений А. Мазаракі³⁰. У наступному році при будинку відкрили пекарню, що стала першим великим підприємством з випічки хліба у промислових масштабах Одеси³¹. Робота цього будинку була визнана успішною самою імператрицею Олександрою Федорівною, яка у 1901 р. взяла на себе повне утримання його працівників³².

Ініціатором відкриття Будинку працелюбності у Миколаєві виступив виконувач обов'язків військового губернатора, контр-адмірал О. Федотов. Він наголошував на необхідності такого закладу, адже маси людей у пошуках роботи прибували до міста залізницею та пароплавом з інших губерній, а коли багатьох з них спіткала невдача – поповнювали лави місцевих жебраків³³. Зусиллями миколаївського градоначальника К. Тікоцького у жовтні 1900 р. виникло «Товариство трудової допомоги», яке почало діяти з моменту затвердження статуту 21 липня 1901 р. До того часу функціонувала тимчасова комісія з представників установ і станів м. Миколаєва під головуванням градоначальника. Комісія займалася збором грошей для здійснення його цілей і до 1 листопада 1901 р. змогла зібрати пожертвувань у сумі 5557 руб. 73 коп.

Очоловав Товариство дійсний статський радник Іван Єгорович Кортацці, а товаришем голови був Карл Олександрович Ессен. До його складу входили також генерал-майор А. Перелішин, почесні громадяни брати Петро і Сергій Юріцини, колезький радник Е. Францов, дворянин П. Рейнер, представник міської думи Д. Плетньов, представник Ремісничого товариства В. Петраковський, представник Міщанського товариства М. Сидоров, скарбник протоієрей М. Автономов, заступник скарбника священник К. Малицький, губернський секретар М. Леонтович³⁴. З 1912 р. Товариство очолював К. Малицький³⁵.

Мета товариства – прийти на допомогу бідним людям і надати можливість вибратися на шлях чесної праці. Його завдання формулювалось у статуті так: викорінення у місті злиденності та жебрацтва; пошук роботи нужденним; залучення до праці осіб, які відвикли від цього; виправлення малолітніх жебраків. Товариство надавало жебракам і нужденним допомогу речами, підшукувало їм заняття й організувало громадські роботи.

---

²⁸ Вельможко А. Железный треугольник Одессы: история Дома Трудолюбия // Одесский курьер. 27.03.2017. URL: <https://uc.od.ua/news/urbanism/1188908>

²⁹ Руднева Т. Указ. раб.

³⁰ Гончарова Н.О. Вказ. пр. С. 274.

³¹ Вельможко А. Указ. раб.

³² Отчет Попечительству о домах трудолюбия и работных домах // Сборник сведений по состоянию под Августейшим Ее Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны (Извлечения). Вып. 4. Санкт-Петербург, 1902.

³³ Гончарова Н.О. Вказ. пр. С. 274.

³⁴ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского Градоначальства на 1902 год. Издание Канцелярии Николаевс. Градоначальника. Николаев: Русская типо-литография, 1901. С. 171-172.

³⁵ Николаев. Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год. Издательство Д.А. Белого. Николаев: Типография «Трудовой Газеты», 1911. С. 73.

Міська управа поступилася Товариству ділянкою землі у розмірі 18 десятин, де був влаштований сільськогосподарський притулок для безпритульних дітей. У 1901 р. в ньому знаходилось 23 хлопчики віком від 7 до 17 років. Дітей навчали Закону Божому, грамоті, правилам рахування, кресленню, малюванню. Також їх привчали до сільгоспробіт, землеробства, садівництва, городництва. Крім польових робіт дітей навчали шевському, теслярському та столярному ремеслам³⁶.

Станом на 1910 рік у Російській імперії існувало 147 Будинків працелюбності, 165 нічліжних будинків, 324 притулки для дітей і 506 притулків для дорослих³⁷. Разом працювало близько 700 закладів трудової допомоги, з яких близько 100 надавали нужденним роботу, яка не потребувала кваліфікованої праці. До таких робіт відносилися пиляння і кілка дров, прибирання вулиць, вироблення цегли, дорожній ремонт тощо.

У цілому, позитивно оцінюючи діяльність будинків працелюбності, не можна разом з тим перебільшувати їх значення в справі трудової допомоги. Мережею своїх закладів вони могли охопити лише невеликий відсоток нужденних. Їх виробництва були розраховані головним чином на некваліфіковану працю. Дві третини будинків працелюбності займали їхніх членів найпростішими і всіма доступними роботами, тому особи, які перебували в цих будинках отримували низьку заробітну плату³⁸. Отже, ці установи не могли у повній мірі задовольнити кваліфікованих робітників.

Іншим напрямом боротьби уряду з жебрацтвом у XIX ст. було застосування репресивних заходів, у зв'язку з чим постало питання про відкриття робітних будинків для примусового працевлаштування жебраків. Якщо робота для осіб Будинку працелюбності була громадською допомогою, то для осіб, що перебували у робітних будинках – мірою виправлення, призначеною відучити їх від неробства та жебрацтва.

У 1838 р. для боротьби з жебрацтвом у Москві та Санкт-Петербурзі були створені спеціальні поліцейські установи – Комітети для розбору та піклування про осіб, що просять милостиню. Проект робітного будинку був затверджений 5 вересня того ж року. Ця установа призначалася для піклування про дорослих осіб обох статей, що належали до нижчих станів суспільства. Приймалися у цей будинок люди, які не мали притулку, надсилалися поліцією, гулящі та спіймані у зборі милостині. Маючи два відділення (чоловіче та жіноче), робітний будинок ділив всіх осіб на три розряди: випробовуваних, випробуваних хорошої поведінки та випробовуваних ненадійної поведінки. Всі роботи по будинку, як-то: приготування їжі, шиття одягу, взуття тощо, виконували особи другого розряду, а найскладніші з цих робіт покладалися на осіб третього розряду.

Але до кінця XIX ст. стало зрозуміло, що поліцейськими методами проблема жебрацтва не вирішується. За справу взялися нові організації – міські піклування про бідних. Вони знаходили жебраків і безпритульних на вулицях і допомагали кожному індивідуально, звертаючись до благодійних організацій або створюючи власні³⁹.

З метою вироблення нового законодавства у квітні 1898 р. при Міністерстві юстиції було утворено «Комісію по боротьбі з професійним жебрацтвом та бродяжництвом», яку очолив член консультації Міністерства юстиції І. Мещанінов. Комісія збирала відомості про стан справ у галузі боротьби з жебрацтвом по всій країні. До цієї

³⁶ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского Градоначальства на 1902 год... С. 171-172.

³⁷ Статистический ежегодник России. 1914 год. Год одиннадцатый. Петроград, 1915. Отд. V. С. 18-19.

³⁸ Холостова Е.И. Указ. раб.

³⁹ Геденов Н.Н. Указ. раб. С. 694.

комісії увійшли представники від різних відомств: барон О. Буксгевден, І. Рукавишников, В. Іваньков, В. Маркевич, Д. Дриль, О. Лихачов, О. Левенстім (від Міністерства юстиції), С. Максимов і В. Черепнін (від Міністерства внутрішніх справ), барон Е. Нольде і граф М. Ламсдорф (від Попечительства про будинки працелюбності та робітні будинки), М. Щепкін (голова тюремного благодійного товариства) і В. Балашов⁴⁰.

Перед Комісією стояли завдання визначити порядок застосування заходів піклування та каральних заходів, знайти найбільш успішні засоби боротьби з професійним жебрацтвом. У зв'язку з цим, членами Комісії був зібраний великий підготовчий матеріал. Проводилась робота по складанню записок з історії вітчизняного та зарубіжного законодавства про жебрацтво, вивчалися визначення міжнародних пенітенціарних конгресів. Велику допомогу надали матеріали Комісії з перегляду законів про піклування бідних під головуванням К. Грота, яка працювала у 1892-1897 рр.⁴¹

Головним джерелом стали відомості (надіслані з 25 губерній) про ступінь розвитку професійного жебрацтва, його причини та необхідність зміни діючих постанов про нього. Більшість губернаторів висловилися за влаштування робітних будинків для професійних жебраків із залученням їх до важкої примусової праці протягом тривалого терміну. Комісія врахувала також досвід боротьби з професійним жебрацтвом західноєвропейських країн, що полягав у визнанні найбільш доцільними заходи карально-попереджувального характеру. Винні притягувалися до примусової праці в особливих установах на тривалі терміни. Наприклад, у Бельгії, Швеції, Швейцарії, Данії розміщення винного у робітному будинку було єдиною мірою покарання за жебрацтво.

Комісія розробила «Проект положень, вироблених по II відділу програми для розробки питання про заходи боротьби проти професійного жебрацтва», який визначав за цей злочин такі види покарань: розміщення у робітному будинку, тюремне ув'язнення або арешт. За збір милостині передбачалося перебування у робітному будинку або тюремне ув'язнення від 12 днів до року. За «промислове жебрацтво» покарання посилювалося та призначало перебування у робітному будинку не менше одного року.

Крім цього, визначалися додаткові умови, при наявності яких збір милостині визнавався «промисловим жебрацтвом»: якщо винний протягом останніх трьох років був тричі покараний за збір милостині; мав при собі зброю, підроблені ключі, відмички і т.п.; дозволив собі завідомо неправдиві запевнення чи обман заради підтвердження своїх розповідей; збирав пожертви на свою користь під приводом збору на церкву, монастир чи інший богоугодний заклад; збирав такого роду пожертвування за свідомо чужими документами. Викладені умови були підпорядковані практичній задачі – як можна об'єктивніше відокремити професійного жебрака від випадкового. Як видно, проект передбачав посилення покарання за жебрацтво у цілому. Не підлягали покаранню, але вимагали допомоги всі нездатні до праці особи (старі, хворі, інваліди, діти) і такі, що стали жебраками внаслідок несприятливих обставин, або позбавлені можливості застосувати свою працю за відсутністю роботи⁴².

Справи про професійне жебрацтво підлягали одноосібному розгляду судді, а за збір милостині – розгляду волосних судів. До того ж, Комісія позбавила поліцію пра-

⁴⁰ Хроника // Право. 1898. № 1 (8 ноября). Стб. 30.

⁴¹ Рождественская Н.Ю. Указ. раб. С. 3.

⁴² Ibid. С. 4-5.

ва порушувати кримінальне переслідування, залишивши за нею обов'язок лише затримувати запідозрених нею осіб. Право ж порушувати кримінальну справу було перенесено на місцеві органи громадського піклування, яким мали передаватися особи, затримані поліцією. В'язницю, що служила дотепер місцем ув'язнення за вироками мирових суддів для професійних жебраків, вирішено було замінити робітними будинками⁴³.

6 травня 1899 р. Комісія по боротьбі з професійним жебрацтвом була закрита, а матеріали про заснування робітних будинків, як заходи попередження і боротьби проти жебрацтва, бродяжництва та дрібних злочинів, були передані до Комісії про заходи щодо скасування заслання. 13 травня 1903 р. ця Комісія була перетворена у «Комісію для розробки заходів, спричинених виданням нового Кримінального Уложення», до завдань якої відносилося і закінчення розробки з питання про примусову працю у робітних будинках. Але 27 вересня 1906 р. на прохання міністра юстиції М. Муравйова цю Комісію також було закрито. Мотивацією послужила повільність, притаманна колегіальному обговоренню проектів. Завершення роботи покладалося на чиновників Міністерства юстиції. Отже, незважаючи на велику роботу, проведену Комісією по боротьбі з професійним жебрацтвом і бродяжництвом, запропоновані нею нові положення про жебрацтво були поховані бюрократизмом⁴⁴.

Однією з причин припинення роботи комісії стали виступи ліберальної громадськості проти ув'язнення жебраків. Зокрема, відомий юрист М. Гедеонов на шпальтах газети «Вісник права» писав, що призначення в'язниці й арештантських відділень для жебраків є недоцільним. «Хоча здоровий жебрак вже за родом свого заняття і є злочинець у широкому сенсі слова, але все ж таки він є тільки кандидат на злочинця. Від зіткнення жебраків і волоцюг зі справжніми злочинцями нічого корисного не буде. Жебрак не тільки не виправиться, але й навчиться багато чому новому, ще йому невідомому. Сидячи у колі професіоналів, він, вийшовши з в'язниці, поповнить їхні ряди і замість небезпечного для суспільства жебрака з'явиться справжній злочинець»⁴⁵.

Оскільки ліберальна громадськість виступала проти застосування примусової праці в якості карального заходу боротьби з жебрацтвом, Комітет піклування про будинки працелюбності та робітні будинки на своїх засіданнях багаторазово обговорював питання про їх організацію. Нарешті, у 1907 р. це питання було передано на розгляд Державної думи, але воно так і не отримало остаточного рішення. У цілому, робітні будинки, зважаючи на обмежене використання праці як форми соціальної допомоги і морального виховання, не отримали значного поширення у Російській імперії⁴⁶.

Отже, у XIX – на початку XX ст. суспільство по-різному ставилося до жебрацтва – від милосердя до презирства, натомість уряд і місцева влада різними способами боролися з цим соціальним явищем: від переслідувань і репресій до соціальної допомоги та запобігання. Проте рівень жебрацтва як у Російській імперії в цілому, так і в Херсонській губернії зокрема, свідчив про рівень соціальної відповідальності саме суспільства за малозабезпечених і безпритульних осіб. Ідея трудової допомоги знедоленим людям отримала значний розвиток і дала конкретні результати. Завдяки різноманітним формам трудової допомоги у Херсонській губернії безробітні могли

⁴³ Хроника // Право. 1899. № 3 (17 января). Стб. 142.

⁴⁴ Рождественская Н.Ю. Указ. раб. С. 4-5.

⁴⁵ Гедеонов Н.Н. Указ. раб. С. 695.

⁴⁶ Холостова Е.И. Указ. раб.

знайти застосування власній праці з прийнятною оплатою, незаможні та жебраки – мали житло, одяг, їжу в обмін на свою працю. Завдяки діяльності благодійних товариств та інших громадських інститутів трудова допомога у цей період хоча й не оформилася у систему, але стала одним з напрямків благодійності й отримала більш значне поширення як засіб профілактики зубожіння та безробіття, а також трудово-го виховання і перевиховання людей соціального «дна». Заходи, що вживалися урядом і благодійними товариствами, були вельми продуманими і носили цілеспрямований характер. Однак проблему бідності та безробіття, у цілому, вони не вирішили. У той же час, не викликає сумніву, що історичний досвід боротьби з жебрацтвом містить чимало раціональних елементів, представляє значний практичний інтерес для сучасної соціальної роботи та при творчому підході може служити вихідним матеріалом у пошуку оптимальної моделі допомоги нужденним в умовах сьгоднішнього реформування українського суспільства. Зрозуміло, що дане дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми, тому перспективою подальшого дослідження може бути вивчення боротьби з жебрацтвом у наступні історичні періоди.

REFERENCES

- Aseieva, A.** (2016). Professionalnoie nishchenstvo kak faktor, vliiaushchii na razvitiie v rebenke potentsialnogo prestupnika (istoriko-pravovoy aspekt) [Professional poverty as a factor affecting the development of a potential criminal in a child (historical and legal aspect)]. *Sovremennaiia nauka*, 1, 4-6 [in Russian].
- Bochechkarov, N.** (1956). *O nishchenstve i raznykh vidakh blagotvoritelnosti* [About poverty and different types of charity]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Chernykh, K.** (2010). Prichiny sushchestvovaniia nishchenstva v Rossii na rubezhe XIX-XX vekov: istoriko-pravovoi aspekt [The reasons for the existence of poverty in Russia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: historical and legal aspect]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedeniie. Voprosy teorii i praktiki*, 1, 191-196 [in Russian].
- Gedeonov, N.** (1916). Borba s nishchenstvom v Rossii [The fight against poverty in Russia]. *Vestnik prava*, 29, 693-695 [in Russian].
- Honcharova, N.** (2014). Dvoryany ta orhanizatsiia trudovoi dopomohy v pivdenoukrainskykh huberniakh naprykintsi XIX st. [The nobles and the organization of labor assistance in the Southern Ukrainian provinces in the late nineteenth century]. *Hurzhivski istorichni chytannia*, 7, 273-275 [in Ukrainian].
- Kholostova, Ye.** (2014). *Sotsialnaia rabota* [Social work]. Moskva. Retrieved from https://studme.org/48019/sotsiologiya/osnovnye_formy_trudovoy_pomoschi_vtoroy_poloivine_xix_nachale [in Russian].
- Khraponicheva, Ye.** (1999). Doma trudoliubii. Istoriya sozdaniia v XIX veke rabotnykh domov i domov prizreniia [Houses of Diligence. The history of the creation in the nineteenth century of work houses and charity houses]. *Moskovskiy zhurnal*, 9. Retrieved from <http://ricolor.org/history/rt/blg/rd/> [in Russian].
- Kurbanovskiy, M.** (1997). *Nishchenstvo i blagotvoritelnost* [Poverty and Charity]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Lebedev, A.** (2005). Borba s nishchenstvom i brodiazhnichestvom kak odin iz elementov podderzhanii sotsialnoi stabilnosti Rossiiskogo gosudarstva v XVIII – nachale XX v. [The fight against poverty and vagrancy as one of the elements of maintaining the social stability of the Russian State in the 18th – early 20th centuries]. *Vestnik Sankt-Peterburskogo universiteta*, 3, 41-47 [in Russian].
- Levenstim, A.** (1990). *Professionalnoie nishchenstvo. Yego prichiny i formy: Bytovyie ocherki* [Professional poverty. Its causes and forms: Domestic essays]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Maksimov, S.** (1992). *Brodiachaia Rus' Khrista radi* [Wandering Rus' for Christ's sake]. Moskva [in Russian].
- Rozhdestvenskaia, N.** (2003). Nishchenstvo i borba s nim v Rossii v kontse XIX – nachale XX v. [Begging and the fight against it in Russia in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik*, 1 (34), 1-7 [in Russian].

- Rudneva, T.** (2018). *Interesnaia Odessa: dom kotoryi ne liubili poproshaiki* [Interesting Odessa: a House that beggars did not like]. *Volnoretz*, February 19. Retrieved from <http://volnoretz.com.ua/novosti/interesnaya-odessa-dom-kotoryj-ne-lyubili-poproshajki.html>
- Svirskoi, A.** (1989). *Pogibshye liudi* [Dead people]. Vol. 3. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Velmozhko, A.** (2017). *Zheleznyi treugolnik Odessy: istoriia Doma Trudoliubiia* [The Iron Triangle of Odessa: The History of the House of Diligence]. *Odesskii kurer*. March 27. Retrieved from <https://uc.od.ua/news/urbanism/1188908>

Irina Mironova

(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

Fight Against Begging in Kherson Province (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century)

The struggles of government and local charity societies with begging in Kherson Province in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century is described in the paper. It is noted that begging was concentrated exclusively in large industrial cities of the Province – Odesa, Mykolaiv, and Kherson. At the same time, the Kherson Province was considered being of mean value, where the begging was not so widespread. The economic, family, physical, moral and psychological reasons for the spread of begging are specified. The phenomenon of the emergence of «professional» begging is revealed.

The activity of the Houses of Diligence in Odesa, Mykolaiv, and Kherson, their assistance in the voluntary employment of adults and children are described. However, it is noted that they could not fully provide labor assistance to all those in need because of their low number and low wages. The main labor markets of Kherson Province, which were concentrated in Kakhovka, Berezivka, Kherson, Yelysavetgrad, and Oleksandrivsk, are indicated. Public works for the needy also played an important role in the fight against begging.

Particularly important in the work is the highlighting of projects for the creation of Work Houses, which were established to overcome begging applying repressive methods – the forced employment of beggars for a fixed period. But the imperfection of the legislation on the subject, the slowness of the work of specially created for this purpose commissions, as well as the liberal position of the public against the use of forced labor as a punitive measure to fight against begging, left this issue unresolved.

Keywords: begging, Kherson Province, Houses of Diligence, Work Houses, charity societies